

Relief mit gelbem Viereck 2

Kurt Schwitters (Hannover 1887 - 1948 Kendal-Ambleside)

Kröller-Müller Museum
Otterlo

1928. Olieverf, gips, hout en metaal op paneel
Herkomst: Kunsthaus Lempertz, Keulen

Door aankoop tijdens een veiling verwierf het Kröller-Müller Museum in december 2004 een fraai en karakteristiek constructivistisch reliëf van de Duitse kunstenaar Kurt Schwitters. Hoewel Schwitters vooral bekend is als dadaïst en als de meester van de collage, heeft hij in de loop van de jaren twintig een belangrijke rol gespeeld in de vorming en ontwikkeling van het internationale constructivisme, als middelaar tussen De Stijl en het suprematisme. Door de geslaagde toepassing van de schilderkunstige, beeldhouwkunstige en architectonische eigenschappen van het reliëf heeft hij bovendien in *Relief mit gelbem Viereck 2* een werk gemaakt dat tot de hoogtepunten van dit genre behoort. Voor de verzameling van het museum is het een zeer bijzondere aankoop, maar ook voor het Nederlandse openbaar kunstbezit is het een unieke aanwinst. Dat is de reden dat de Vereniging Rembrandt, de Mondriaan Stichting en de BankGiroLoterij hun steun aan deze aankoop gegeven hebben.

EEN BESTAANDE WENS

In het zomernummer van 2004 van het Bulletin van de Vereniging Rembrandt schreef Jan van Adrichem over een even bijzondere aanwinst van Schwitters voor het Stedelijk Museum te Amsterdam, de assemblage *Um den Kern der Sache* uit 1941, een laat werk in een organisch-lyrische stijl. Hij constateerde dat het oeuvre van Schwitters in Nederland mager vertegenwoordigd was, wat verrassend te noemen is, gezien de vele relaties die Schwitters met Nederland en Nederlandse kunstenaars onderhield. De aanwezige twaalf unica, meest kleine collages, geven echter wel een gefacetteerd beeld. Van Adrichem besloot zijn passage als volgt: *Maar tegelijk maakt het werk duidelijk dat een voorbeeld van Schwitters' constructivistische assemblages uit de jaren twintig – zijn belangrijkste periode – voor het Nederlands openbaar bezit nog een grote verrijking zou zijn.* Binnen een jaar is deze wens nu werkelijkheid geworden. Het Kröller-Müller Museum keek al jaren uit naar een dergelijk werk. Door de verwickelingen tussen de erven en de kunsthandel die jarenlang het monopolie op het verhandelen van de erfenis had, is het zeer moeilijk geweest om de hand te leggen op een belangrijk werk. De kans daarop werd nog kleiner toen, nadat de erven en de kunsthandel het eens waren geworden, de erfenis van Schwitters in een stichting werd ondergebracht, die de collectie op haar beurt weer in beheer gaf aan het Sprengel Museum te Hannover. Gelukkig werd een groot deel van het werk en het archief van Schwitters daardoor wel weer toegankelijk voor het publiek en voor onderzoek.

Het nu aangekochte reliëf, dat wel eens het laatste beschikbare constructivistische werk zou kunnen zijn, is afkomstig van een Duitse, nu in Atlanta wonende verzamelaar, die vanaf de jaren zestig een zeer bijzondere collectie van 20ste-eeuwse toegepaste kunst heeft opgebouwd in combinatie met een uitgekende groep werken van kunstenaars die in de abstract-geometrische traditie werkten en werkten. Hij kocht het werk, dat steeds in de nalatenschap is gebleven, in 1977 van Galerie Gmurzynska te Keulen. De verzameling is in langdurig bruikleen geweest in de musea van Cottbus en Ingolstadt. De eigenaar liet een prachtige keuze uit zijn verzameling zien in de zomer van 2004 in het Museum für Angewandte Kunst in Keulen onder de titel: *The Rectangular View. Design and Art in dialogue*. Kennelijk is het onderbrengen van de verzameling op één plaats niet gelukt: de verzamelaar heeft besloten delen van zijn verzameling via de veiling te verkopen. Het uiteenvallen van de verzameling, hoe droevig op zichzelf ook, schiep de kans voor ons museum.

SCHWITTERS EN HET CONSTRUCTIVISME

Kurt Schwitters is één van die 20ste-eeuwse kunstenaars die kleur heeft gegeven aan de modernistische avant-garde. Zijn veelzijdigheid en ongrijpbaarheid, zijn uitdagende stellingname tegen de gevestigde kunst en haar instituten en zijn substantiële bijdragen aan stromingen als dada en het constructivisme, hebben hem een belangrijke plaats in de kunstgeschiedenis opgeleverd en zorgen ervoor dat zijn werk steeds opnieuw inspiratiebron voor hedendaagse generaties is.

Begin jaren twintig had Schwitters zich tot een volbloed dadaïst ontwikkeld en begon hij zijn werkterrein uit te breiden. Hij trok vanuit zijn woonplaats Hannover Europa door en bouwde een fabelachtig kunstenaarsnetwerk op. Dada was over het hoogtepunt heen. De dood van dada werd hier en daar al afgekondigd. In Nederland beleefde dada in 1923 een eenmalig hoogtepunt met de door Theo van Doesburg georganiseerde 'veldtocht' waaraan Schwitters met veel overtuiging als performer deelnam.

De constructivistische kunst begon in allerlei varianten op te duiken. Belangrijke momenten waren de grote Russische kunsttentoonstelling in 1922 in Berlijn, waar voor het eerst na de eerste wereldoorlog de Russische abstracte kunst in het westen zichtbaar werd, en de historische ontmoeting van dadaïsten en constructivisten in september 1922 in Weimar, waar Schwitters, Van Doesburg, El Lissitzky, Tristan Tzara, Hans Arp, Laszlo Moholy-Nagy en anderen elkaar ontmoetten. Het Bauhaus in Weimar

Suprematistisch Reliëf
Unovis, 1921, metaal, hout,
karton en verf, 45 x 45 x 7,7 cm
KROLLER-MULLER MUSEUM,
OTTERLO

was al vroeg een plaats waar uiteenlopende opvattingen over het constructivisme uitgewisseld werden. Ook in Schwitters' geboorte- en woonplaats Hannover was een concentratie van constructivisten. Schwitters richtte nog in 1928 daar een kunstenaarsvereniging op, *die abstrakten Hannover*, waarvan buiten zichzelf Friedrich Vordemberge-Gildewart, Carl Buchheister, Rudolf Jahns, Hans Nitzschke en César Domela Nieuwenhuis deel uitmaakten.

Vooraf door toedoen van de Rus Lissitzky en de Nederlander Van Doesburg kwam Schwitters in direct contact met twee bronnen van het internationale constructivisme: het suprematisme en de nieuwe beelding van De Stijl. Naast zijn dadaïstische werk ontwikkelde Schwitters nu ook een oeuvre in constructieve, abstract-geometrische vormtaal, dat overigens ook regelmatig inbreekt in het dadaïstische werk (en andersom!). Zoals in dada het oude afgebroken wordt en het leven zijn directe afspiegeling vindt in de collages, zo lijkt het constructivistische principe de mogelijkheid te bieden om opnieuw te ordenen en utopische gedachten toe te laten.

Tussen de radicale standpunten van de Rus en de Nederlander nam Schwitters bewust een andere positie in. Hij vatte zijn mening heel mooi samen in een brief van 9 september 1928, het jaar van ons reliëf, aan de kunsthistoricus Hans Hildebrandt: *De algemene ontwikkeling in de nieuwe kunst bracht ons steeds meer vereenvoudiging in vorm, kleur en lijn, tot de huidige schilderijen van Mondriaan.*

Bij Mondriaan komt er geen vorm meer aan te pas in de oude betekenis, want de vorm is opgeheven, doordat in Mondriaans schilderijen de negatieve vorm altijd gelijk is aan de positieve vorm, zodat er geen vormenspel meer is. Alle vormen zijn rechthoeken, alle lijnen zijn horizontaal en vertikaal, alle kleuren slechts de drieklank, dat wil zeggen: afgezien van zwart, wit en grijs, zijn er alleen rood, geel en blauw. Deze beperking was belangrijk om systeem en helderheid te kunnen zetten tegenover de willekeur van de natuurafbeelding en van de schilderkunst van de zielsuitdrukking uit de laatste decennia. Mondriaan is slechts een van de velen, die zich tot de drieklank beperken, en Lissitzky beperkt zich doorgaans tot het vermiljoenrood als enige uitgesproken kleur. Belangrijk is echter niet de beperking, maar de daardoor bereikte helderheid. Als het mogelijk is, weer de weg van de beperking naar de veelheid te gaan, zonder de helderheid te verwaarlozen, dan is dat een verrijking, die men verwelkomen moet.

Het constructivistische werk van Schwitters is, alleen al bekeken vanuit zijn eigen standpunt, daarom zeer waardevol: het boort de mogelijkheden aan om uit een mogelijk doodlopende weg te komen en het onderzoekt het pad naar diversiteit en nieuwe mogelijkheden, steeds uitgaande van de wens om helder te zijn. Het is juist om die reden dat dit werk zowel verguisd als hoog gewaardeerd is. Voor de auteur van de eerste monografie over Schwitters uit 1967, Werner Schmalenbach, was het constructivistische werk vlees noch vis, omdat hij daarin de indringende aanwezigheid van de gevonden materialen miste, die volgens hem de 'echte' Schwitters karakteriseerden. Hoe meer ondefinieerbare spullen hij in zo'n werk aantroef, hoe hoger hij het waardeerde. Nu overheerst de mening dat dergelijke werken, waarin Schwitters op zoek was naar helderheid, onlosmakelijk met zijn kunstenaarschap verbonden zijn, waarin het verkennen van uitersten essentieel is. Daarbij komt dat de permanente inspiratie van deze werken voor generaties kunstenaars na Schwitters een extra bewijs vormt voor de scheppende kracht ervan.

HET RELIËF

Het reliëf wordt door veel moderne kunstenaars van de eerste helft van de 20ste eeuw toegepast. Het reliëf is de ontmoeting op hanteerbare schaal tussen drie beeldende disciplines: de schilderkunst, de beeldhouwkunst en de bouwkunst. Juist voor de kunstenaar die zich los maakt van de natuurweergave en die de kleur, de materie en de vorm een autonome waarde wil geven is het reliëf een ideale vorm. In de verzameling van het Kröller-Müller Museum, dat zich onder andere ten doel heeft gesteld

In het atelier van Hans Nitzschke Hannover 1925. Van links naar rechts: Kurt Schwitters, Hans Nitzschke, Käte Steinitz, Nelly van Doesburg, Friedrich Vordemberge-Gildewart, Theo van Doesburg.

om ontwikkelingen in de moderne beeldhouwkunst te tonen, is het reliëf een belangrijk element, van autonome verbeelding aan de wand tot maquette op een tafel.

Aan het nu aangekochte reliëf kleven veel interessante aspecten. In de eerste plaats is het heel uitdagend in de wijze waarop het bezit neemt van de ruimte. Boven en rechts steken onderdelen heel subtiel buiten de geschilderde houten drager, om de mogelijkheid van oneindig uitdijen aan te stippen. Het rechthoekige vlak rechtsboven is groengrijs, terwijl de rest van het paneel blauwgrijs is geschilderd: hier komt Mondriaan het verhaal binnen. De halve bol en het schuin geplaatste gele vlak verwijzen

onmiskenbaar, maar op de humoristische wijze van Schwitters, naar de opvattingen van Lissitzky, waarin de kosmische beleving van de artistieke ruimte centraal staat. De brutaal naar voren komende schuine lat is een ode aan het elementarisme van Theo van Doesburg, waarin de diagonaal voor dynamiek en contrast staat. Schwitters bereikte de gewenste helderheid, maar door de vrije en geestige wijze waarop (gebruikt) materiaal, kleur en vorm georkestreerd zijn is het tegendeel van een star en dogmatisch geheel ontstaan.

Er zijn aanwijzingen dat Schwitters niet in één keer tot deze compositie kwam. Er is een foto van een werk uit 1924 dat heel erg sterk lijkt op het hier beschreven werk: *Merz-Relief mit schrägem Gelb*. Door de schrijvers van de oevrecatalogus is al opgemerkt dat het waarschijnlijk om een eerdere versie gaat, die onder de huidige schuil gaat. Een eerste technisch onderzoek van het reliëf wijst er inderdaad op dat het werk uit 1924 de basis vormde voor het nu verworven werk. Nader onderzoek moet nog gedaan worden om precies vast te stellen welke wijzigingen Schwitters in 1928 doorvoerde. Het zal ons waarschijnlijk nog meer inzicht geven in wat hij verstond onder 'helderheid'.

Dit constructivistische reliëf van Schwitters is heel belangrijk voor de verzameling van het Kröller-Müller Museum: om Schwitters in de context te tonen van de unieke De Stijl verzameling van het museum, om Schwitters te tonen als brug tussen het Russische en Nederlandse constructivisme (het Kröller-Müller Museum bezit een heel bijzonder reliëf van de groep Unovis), om Schwitters te tonen als voorbereider van de vlucht die het constructivisme na de oorlog neemt, om Schwitters een prominente plaats te geven in de ontwikkeling van het 20ste-eeuwse reliëf en om de implicaties van utopisch bouwen, die in het reliëf zitten, hun werk te laten doen in de verzameling. Het is een werk dat als een sleutel tot de verzameling zal werken ♦

Evert van Straaten